

В. В. НИКИФОРОВ

ТОҒО ИТИЭННЭ ХАЙДАХ СУРУЛЛУБУТАЙ

«МАНЧААРЫ» ДИЭН ООННЬУУ.

1905 сылга бастаан нуучча сирин барытын долгутан хамсаппыт революция Саха сиригэр тийэн кэлэн кинилэри долгуппута урукку өртүгэр туохха да сыстыбына, билибинэ олорубуг дьону. Сытар ынаҕы туруоруо суох курдук быһыылаах дьон эмискэчи хамсаан-имсээн, сагаран-ингэрэн кэлдилэр: киһи үөйбэтэх-өйдөөбөтөх тылларын тыллаһан бардылар. Урукку өртүгэр сахалар тугу да билбэт, тугу да gymмыт-дьаһайбыт иһин тугу да өрө эппэт, туохха да өрөлөспөт дьон курдук аабыллар этилэр. Оннук санаа сыһа буолан сахалар 1905 сылга атыннык быһыыланан-хамсанан кинилэри, урукку быһыыларын билэр дьону, бэркэ соһуттулар.

Ол курдук буолта саха олоһун үчүгэйдик чинчилээн-сирийэн көрдөххө, туох да соһумтата-дыккитэ суох. Саха былыргы төрүт олобуттан, былыргы кэнэн быһыытыттан хотон арахсан атын, ордук үөрэхтээх омуктар олохторугар холбоһо иликтэр. Онон бары саха ааттаах дьон барылара биир сигилинэн-майгынан олоһор буоланнар, ордук улахан баттабыл бэйэлэрин истэригэр тахса илик буолан, икки аҕы хайдыһан бэйэлэрин икки ардыларыгар хаан өстөөх буола иликтэр.

Онноку саха олоһун хотон билбэт дьон, атын үөрэхтээх, баай олохтоох омуктар быһыыларын батыһыннаран, сахалар көлөһүннэнэн олоһор үлэһит дьон икки кинилэри баттаан үлэлэтэн-хамнатан олоһор тойоттор — диэн ааттаах дьон икки, бэйэлэрин икки ардыгар хааннаах кыр өстөөхтөр, кинилэр биир санаанан-сүбэнэн олоһоботтор дии саныыллар. Кырдыгар тийдэххэ, оннук буолбатах. Саха былыргылы олоһуттан арахса илик буолан, дьонун олоһо ол курдук икки аҕы тосту-туора хайда илик: баайа да буоллун, дьадаҕыта да буоллун син биир сахалы хотонноох балаҕанга олонор, син биир аһы аһаан, биир таҕаһы таҕнаан, биир тылынан кэпсэтэн... олохторун огостон олоһоллор. Итигэннэ баайынан-тойонунан аатырбыттар, атын омуктар курдук, төһө эмэ өбүгэтиттэн ыччатыгар диэри байан, туһунан сирдэнэн-дайдылланан, төһө эмэ ууруу үптэнэн, ол төрүөдүнэн-бырыһыанынан итиллэн олоһор дьон — баайынан, тойонунан аатыраллар ханнык да саха буоллар эрэ, бэйэтин өйүнэн-санабылынан, бинтэр туох эмэ солоһо ытыннабына, бинтэр үбү-аһы мустабына.

Онон сахада, атын үрдүк үөрэх тэлгэнэн, улахан эргин-урбаан үөскээн олоһор омуктар курдук, помещик да диэн ааттаах, бэйэтин өлүүтүн иһигэр тутан олонор, бэйэтэ да сир огосторугар, киһиэхэ да куортанньырыгар, букатын да атыылаан кэбиһэригэр көңүллээх сирдээх, итигэннэ ону өбүгэтиттэн өбүгэтигэр диэри субуруччу тутан бас билэр сирдээх дьон, бинтэр улахан төрүт ааттаах «князь» — диэн дуу, «граф» — диэн дуу сололоох, ол сололорунан ордук улахан мааныга-ытыкка сылдыар дьон — суох. Сахалар байаллар, бинтэр туох эмэ солоһо ытталлар сирэй бэйэлэрин эрэ өйдөрүнэн, сатабылларыннан. Ханнык да кыра дьадаҕы киһи буоллун, үчүгэй өйдөөх-санаалаах буоллабына сатабыл, дьонун санаатын табар буоллун да — оннук киһи байар даҕаны, ол-бу солоһо да киһирэн, дьэ тойон-баһылык киһи буолар. Ол баайа, үтүөтэ бэйэтэ эрэ баарын тухары баар буолар, — кини ыччаттарыгар, аймахтарыгар, атын омуктар курдук уларыһан хаалбат. Баайын буоллабына, кини өлбөҕүнэ оҕолоро эрэ илдьэ хаалбаттар, бары аймахтара кытта тиһинэллэр. Оттон солото буоллабына оҕолоругар туохтарыгар да ымһаммат — бэйэлэрэ үчүгэй өйдөөх дьон буоллахтарына соллоһоллор, оттон мөлтөх-сыппах дьон буоллахтарына, баҕардабына аҕаларыгар хамнаска сылдыбыт киһиэхэ бэйэлэрэ илин-атах буолар дьон буолуохтара.

Онон саха дьонун санаалара хайдан, икки аҕы буолан, баай икки дьадаҕы икки бэйэлэрин икки ардыларыгар кыр өстөөх буолан санааларын бииргэ холбоон кыайан түмүктөр — диір бэрт албас, сыһа.

Бэрт аҕыйах сылтан бэтгэх, ханнык 10—20 сылтан, саха оҕолоро нуучча үөрэбэр сыстан, ону да нуучча дайдытын олоһун-дьаһаҕын сөбүлээбэт дьон, ону кытта мөккүһэр-иһирсэр дьон, көскө кэлэн, кинилэр тылларыттан-санааларыттан үөрэнэн саха ээр ыччата хайдах дьаһаннахха-тугуннахха дьон олоһо тупсуо, көнүө этэй — диэн санааларын ууран, онно өйдөрө охсуллар буолан баарта. Ол эрээри оннук дьон сажарды үөскээн тэриллэн эрэр буоланнар, кинилэр бары саха санаатын түмөн, кинилэри бэйэлэрин тылларыгар киллэрэн, бэйэлэрин санааларын хоту ытталларыгар ханнык да сатамат.

Онон 1905 сылга саха дьонун санаата долгуйан, тутунан дьаһаллар олохторун сөбүлээбинэ, ол утары өрө туран. Саха соһун тэринэн, ол олохторун-дьаһахтарын уларытарга төриммиттэрин, аҕыйах үөрэхтээх көскө кэлбит политиктар санааларын хоту барбыт дьон дьаһайбыттарынан сахалар барбыттара диір, ханнык да сымыйа, албас. Онон бары саха барыта санаата хайдан — долгуйбута, былыр-былыргыттан

баттабыл-атабастабыл муншуллубута бэрдиттэн, саханы нуучча ыраахтаабытын тойотторо олус самнары баттаан көннөрбөттөрүттэн, үөрэҥи тэлгэппэттериттэн, онтон хайдах эмэ босхолоноойбут, бэйэбит олохпутун бэйэбит билэрбитинэн, бэйэбит олохпутугар сөп буоларынан тэринээйибит — диин. Кини дьибэргинэн-сөбүөн, хайдах букатын суругу билбэт. хайа эмэ тыа быһыгар сытар сахалар соччоҕо барылара собуруу дойду олобун быһытын-майгытын барытын истэн-билэн, бэйэлэрэ эмиз өрөлөнөр санааны булбуттара. Ол Саха союһун тэрийэр саана хайа эмэ тыаттан киирэр саха тылын санатын истэн көрдөххө, кинилэр хайы-үйбэ собуруу дойдуга хайдах-туох буолтун барытын истибит-билбит буолар этилэр. Онон биһиги куоракка олорор үөрэхтээх ааттаах дьон, кинилэргэ тугу да эбии сағаны кэпсирибитин, иһитиннэрэрибитин кыһан булбат этибит. Ол билбиттэрин, истибиттэрин аңардас соботох саха майгытынан «кэпсиэ» — диин, кэлбит-барбыт кини тугу истибитин-билбитин бэйэ-бэйэлэригэр кэпсириинэн эрэ холобурдуохха хайдах да сатамбат.

Кэпсиэ, дьэ, диин майгыны, саха ордук сага тылы-өһү, быһыны-майгыны билдиэн-истиэн баҕатыттан бастаан түрүттэнэн баартын иһин, ол ээрэри магнайгы нуучча революцията үөскээн тэриллэн испитин ордук сэргэзэлээн, ордук санаата баран, ордук сүрбэ сөбүлээн саха истэр сэргэзэлиир буолта. Онооҕор ол утаата букатын суругу билбэт, нууччалыы истибэт сахалар собурууттан кэлэр нуучча хаһыатын атыылаһан, суруттан ылан ханнык эмэ суруксукка аахтаран, тылбаастатан баран, ону барытын өйдүү сылдьан, ол туһунан кэпсээн онгосто сылдьар буолтара. Ол курдук саха өйө күүскэ сайдыбыта, үөрбэ суох сахалартан тахсыбыт эргимсиктэр хас да тыһыынча солкубайдаах нэстэрин хас да сыл устата умнубакка өйдүү сылдьаллара уос номоҕор кирибитэ.

Онон Саха союһа тэриллибитэ бары саха дьонун барытын санаата барыта холбоһон, кинилэр кырдык баттабылларыттан-атабастабылларыттан быһанар бабаларыгар. Ол союз тэриллэригэр мии эмиз холбоһон ити дьаһабылларга холбоспутум. Онон биһиги үлэлэбиппит бэрт аҕыйах хонукка. Сотору дойдуга министрдар председателлэригэр Виттега телеграмма ыппыппытыгар Саха союһун тобо тэрийбиппитин итигэннэ хайдах даа олобун тупсаран тэрийиэххэ сөптөөдүн туһунан кини биһигини барыбытын кини дьаһабылга кирибэт дьону түргэнник хайырга ыйаах ыппыт. Мин оччоҕо куоракка олорор буоламмын саамай бастаан тутулулубутум.

Дьэ иньэ гынан бэрт аҕыйах хонукка эппипит-санаабыппыт, кэлбиппит-барыппыт иһин бэрт үһүһүк, бэрт кытааныхтык сытарбыт-олоробут кэлэ.

Бэҕэһэннэ диири олохтоох тутулу, бэрээдэктэри сэмэлиир, тигэбэр тийэ, өлүүгэ эбэтэр дьолго тийиэххэ диири өхсүһарга андаҕайбыт биһиги норуоттун нуучча администрацията саа-сэп күүһүнэн саба баттырга саанытыттан куттаммыта. Онон мин хаайыга сыммын, онно туох да тосхолу, сымһаны булдунабын, бары дьон-нор саныыр санаабытын, оморбут онһуубутун этэн биллэриэх санаам кээлтэ. Дьэ ону хайдах да сатаан мин биллэриэхпин булбатабым. Көннөрү сурук суруйдаһына да, кэпсээн курдук суруйан таһаардаһына да, арай бэйэм билсэр доҕордорум, бэйэлэрэ да мин санаабын билэр дьон, ааһан билиһиктэр, оттон көннөрү, суруксута суох сахалар, ордук истигэхтэригэр-билигэхтэригэр баһарар дьонум букатын истибэккэ, билбэккэ хаалыһыктар.

Онтон чугуйан, хайдах гынарбын билиминэ сыттаһына, арай биир дэн курдук истибит полит миэхэ өй-санаа биэрдэ. Миигин бастаан соботобун хаайыт хаайылара хараната уонна кулахыта бэрт буолан түрмэ начальнига табаарыһым, урут биригэ үөрэммит киним көмөгүнэн миигин атын сиргэ уларытылар, эргэ, кини хаайылыбат буолбут үлэһит эрэ киирэн үлэлиир хаайытыгар. Онон былыргыта хаайыла сылдьыбыта үһү Манчаары — диин түөкүн, сахаҕа аатыран дьон кэпсэнигэр, ырыаһыт-олонхотут ырыатыгар-холоонугар кирибит кини. Быһа эттэххэ кини сахаҕа син нуучча «Степка Разин» диин эмиз түөкүн кини курдук аатырбыт кини. Онтон өй ылан мин кини сылдьыбытын, быһылананытын көрдөрөн, онно бэйэм өйбүн-санаабын этэн, кэпсиэх санаа кирибэт. Ону дьэ хайдах кэпсиэххэ сөбүй диин санаа буллум: көннөрү кэпсээн суруйдаһына эмиз аҕыйах суругу дьон аағыһыктар, онон нуучча суруксуттара пьеса — диин кининэн үтүгүннэрэн көрдөрөр ооньууну суруйалларын курдук суруйуох санаа кэлэ. «Манчаарыны» суруйбуппун магнайгы төрдө итинник буолар, онон кини, «Манчаары» саха омука кининэн үтүгүннэрэн ооньуу тахсыбыта киниттэн буолар.

Мин Манчаарыны суруйарбар кини бэйэтэ хайдах олорбутун-сылдьыбытын, ону кырдыгын ирдээн булан суруйуох санаам букатын суоҕа. Кини эрэ олорбутун-сылдьыбытын батыһыннаран, мин бэйэм санаабын, дьонум миигин хайдах gymмыттарын, ону суруйан көрдөрөр санаалаах этим. Онон Манчаары эппит да тыллара, дьон олобун да кэпсэбитэ, таптыыр да сүрбүн кэпсэбит Манчаары бэйэтин кинэ буолбатар да, Манчаары Матырыананы таптыларын көрдөрөн мин этээри gymмыты — сахаларга да таптабыт баар, сүрэх-быар сөбүлэстэбинэ бэйэни харыстаспакка барар диин. Нууччалар элбэхтэрин кэпсэнигэр — сахалар таптаһыны билбэттэр, көннөрү олохторун эрэ онгостоллоругар, итигэннэ сүүрэр атахтаахтар, көтөр кынаттаахтар сүллэрэ эрэ баарын тухары холбоһоллорун курдук эр-ойох буолсаллар диин. Мин ону сөптөөх — кырдык кэпсээн курдук санаабаппын: мин саханы да сүрбүнэн сөбүлэнэрдээх-сөбүлэспэттээх курдук саныыбын. Ити кэннэ мин Матырыананы эмиз соруйан Манчаарыга ол-бу сүбэни, ол-бу кини астынан истэр тылын этиттим. Мин санаабар саха дьахтара,

сорох суруксуттар этэлэрин курдук, ордук туох да тыла суох, тугу да билбэт, алыс куттаммыт, симиттибит курдук санаабын. Саха дьахтара үлэбэ мин санаабар дьэтиг ийигэр эриттэн итэбэс баһылыктаан олорбот. Оттон Кыдаһныыр Киргизэлэйинэн, кинилэр доботторунан мин көрдөрөөрү гыммытым саха кыра дьадаһы дьоно бэйэлэрин эрэ иннилэрин санаан олоролорун, тус бэйэлэрэ барыстаналларын туһугар кинилэр интэриэстэрин көмүскэнэр бэйэлэрин добордорун, бэйэлэригэр үтүөнү оҕорбут дьону өлөрөллөрүн-өһөрөллөрүн да көрөйбэттэрин. Өл эрэри кыра дьонго төһө да кыһалдалаах буолтарын иһин, кырдык көнө санаа букатын сүтөн хаала илик дьон көрдөрөбүн. Иккис чарчынанан, кининэн Манчаарыны көмүскэттинэрэбин. Онон бары оонньуур дьоммор барыларыгар тугу эмэ саха олобуттан көрдөрөн биллэрэр гынд оҕорбутум.

Сити курдук санаа буламмын суруйбутум Манчаары дьон оонньууну. Дьоннорун аатын сорохторун суруйбутум истибит көпсөттөрүттэн ылан, сорохторун бэйэм санаабыттан булан, хаайыгы олорон бары былаанын быһан, барыллаан, хас суол оонньуу буоларын бысталаабытым, онтон ордук барытын ситэрэн суруйбутум хаайыгыттан босхолонон баран. Онтон дөкөс ордук көннөртөлөөбүтүм, тупсарталаабытым даһаны маһнайгы үөрэнэр оонньууларын көрөммүн, саамай бастаан Манчаары оонньуута оонньоуута күһүн Саха кулуубар 1906 сылга буолта, бэрт улахан эрэйинэн-тэриилтэбининэн. Ол кулуубу бастаан тэрийдитбит ордук кыһанан, күүспүтүн түмөн, Саха соһун туһунан хаайыгы сыппыт дьон. Оннук кулууп биһиги санаабытыгар бары үөрэхтээх-үөрэбэ да суох, саха олобо сурук тыл диэлийэригэр баһарар дьон бары холбоһон, сүбэлэрин-күүстэрин холбуох тустаах этилэр. Ону ордук сөбүлээн көрүлээбиттэрэ үөрэнээччи оҕолор. Кинилэр көмөлөрүнэн, күүстэринэн сахалар муньустан сахалы суругу тэрийэн ону ааһар муньубаһын олохтообуттара. Онооха муньустарбытыгар табыгастаах дьэни булумунабыт бэрт эрэйи көрөн баран, мин бэйэм дьэбин хосторун көтүрэн муньустарга, оонньуурга сөптөөх гына оҕорон биэртим.

Оттон мин «Манчаарыны» суруйбутум кэниэ ону оонньуур дьон көстүмүнэ эмиз бэрт эрэй буолта. Эдэр дьон урут хаһан да оонньуу үөрэнэ илик буолан, сатыахпыт суоҕа дьон бэркэ кыбыстар этилэр. Онон оонньуур дьону бэрт эрэйинэн-кыһалданан буламмыт оонньоппуппут, кинилэр бэрт үчүгэйдик тахсан, онно баар нууччалар, нуучча анабыл оонньууга үөрэммит «актер» ааттаах дьону көрбүт дьон бэркэ хайбаан, сахалар да нууччалартан итэбэс буолуохтар суох диэбиттэрэ. «Манчаары» саамай бастаан оонньуутун оонньообуттара: Манчаары ийэтин — Ионов хотуна Маарыйа Ньюкулаайабына, Манчаарыны — Кулаквская Алексей Елисеевич, Сылгыһыты — Афанасьев Николай Федорович, Матырыананы — Аверинская хотуна, Екатерина Николаевна, Чоочо баайы — Слепцов Терентий Вонифатьевич, Бэрт Маарыйаны — Ионов хотуна, Сысыгыһын кинээһи — Чириков Иннокентий Петрович, Хачыкааты — Слепцов Петр Вонифатьевич, эмиз кини саха олоһун көрдөрөр декорацияны оҕорбута. Ити дьон барылара туох да мээһэ бэркэ оонньообуттара, туох да омсото-сэмэтэ суох. Нуучча өһүн хоһоһо баар: суруйбут киһи суруйбут суругун киһитэн эрэ ордук ааһаһын-хотутун булар дьон. Ол кырдык... мин ити дьон оонньообуттарын көрөн баран туох да сыһатын-итэһини булбатаһым, хата бэйэм да ол курдук үчүгэйдик тахсыбыт дии санаабытым. Үчүгэйдик оонньуур дьон ол курдук тупсарар, кизгэтэр эбиттэр. Ордук уһулла бэркэ оонньообуттара: Манчаары ийэтин, Манчаарыны бэйэтин, Матырыананы, ити кэниэ Чоочо оонньоору. Мин санаабар кинилэр нуучча аатырбыт актердарыттан итэбэс оонньооботохторо. Хойукку өттүгэр Манчаарыны олус бэркэ оонньоон таһаарар этэ: Слепцов Т. В., оттон Матырыананы, Софронов хотуна, Евдокия Константиновна. Кини тоһоно А. И. Софронов хойукку өттүгэр хас да оонньуулары сахалы тыһынан суруйбута.

Бэрт сотору, биһиги сахалар «кулууп» тэринэн сахалы оонньуу суруйан оонньуурбут иһиллэн, мингин оччотооһу губернатор Крафт И. И. ыһыран ылан: «Тоҕо кулууп тэриннигинт, итинэнэ бу «Манчаары» дьон оонньууну туох санааттан суруйбут?» — дьон ыйытта. Онно мин эттим: кулуубу астыбыт көңүл кэлбитин быһытынан, сахага үөрэх, сурук тэлгэнэрин туһугар, онтон «Манчаарыны» мин суруйбутум, кэниэ сахага көпсөһүгэ сылдыар киһитин быһытынан, ити кэниэ былыр сахалар туттунан олоролорун көрдөрөөрү, — дьэтим.

— Ол Манчаары сигилитин-быһытын сөбүлээгини, оннук быһыы сөптөөх дьон суруйдаһын дии? — дьэте кини. Онооха мин эттим: — Хайа да омука дьонго көпсөһүгэ киррибит киһи баар буолар. Эһиэхэ нууччага көпсөһүгэ киррибит Стенька Разин. Пугачев бааллар, ону нуучча суруксуттара сөбүлээтэллэр, сөбүлээбэтэллэр даһаны суруйаллар. Ол кэриэте биһиэхэбэ сахага Манчаары көпсөһүгэ сылдыарын быһытынан суруйдаһым дьэтим. Крафт губернатор өйдөөх киһинэн аатырар этэ, онон мин истиги санаабын, туох туһуттан Манчаарыны суруйбуппун таайбат буолуо дуо, ол эрэри оччотооһу нуучча сиригэр маһнайгы революция дордоһо умулла илик буолан «Манчаарыны» бобуон, буйуон көрэйбитэ.

Оттон сотору бэйэлээх «Манчаары» оонньуу Саха сиригэр барытыгар тэлгэнэн, бары улуустарга, нэһиликтэргэ барыларыгар оонньуур буоллулар. Ону көрөн бастаан сахалы бэчээттэнэр хаһыакка бэчээттэммитэ, ити кэниэ ол кэниитэн туһунан бэчээттэнэн бэчээтэнэн тахсыбыта. Ол эрэри, кини ити курдук көңүл көрүлээбитэ, дьон тэлгэммитэ сотору урайыта. Собуруу дойдуга биэрбит көңүллэрин төттөрү ааһа, көңүл бохсуллан, 1907 сылтан ыла сол Крафт губернатор урукку өртүгэр, «Ман-

чаарыны» ооньнууру буйбатах-хаайбатах бэйэтэ нөҥүө сылыгар эмиз миингин ыгыран эттэ:— Эи суруйбут «Манчаарынын» собуруу дойдуга ооньнууру көрөн көгүллүүр «Театральнай Цензурнай Комитет» диэнигэ ытан, онно көгүллэт. Ол көгүллүү илигинэ мин аны ооньнууру сөбүлээбэппин — диэтэ. Мин экин арааһынайдык эргитэн этэ сатаан кэбистим да, кини ону букатын ылыммата. Собуруу дойдуга сахалыы билэр кини суох, онон син эн билиигэр-көрүүгэр кэлиэбэ; онтон эн буоллар урукку өртүгэр син көгүллээн турабын — дии сатаан кэбистим». «Миингиттэн ыйыттаһарына мин сөбүлүүбүн диэн этим эрэ»,— диэтэ.

Онно «Манчаарыны» куоракка ооньнуурбутун ууратан, кининин собуруу дойдуга Театральнай Цензурнай Комитеткка көгүллэтэ ыттыбыт. Оттон тыа сиригэр ханна да «Манчаарыны» ооньнообуттарын уураппатахтара. Петербурга Театральнай Цензурнай Комитеткка сахалыы тылы билэр кини суох буолан, «Манчаары» ооньнууру Пекарский Эдуард Карловичка ыппыттар. Оччоҕо кини Саха сириттэн онно баран саха тылын суруйа Наука Академиятыгар баар этэ. Кини «Манчаары» ооньнууру сөбүлээн, хайбаан суруйбутун үрдүнэн Цензурнай Комитет көгүллээбэккэ эрэ миингиттэн нууччалыы тылбааһын суруйан ытыгын диэбит.

Онтон тылбаасчыт кини көстүмүнэ бэрт эрэй буолтун Николаев кыһа Мария Егоровна собуруу дойдуга үөрэнэ бара сылдьан баран, төттөрү кэлбитэ, ол ылынан нууччалыы тылбаастабыта. Кини тылбаастаабытын сөбүлээн, ол-бу сыһатын-халтытын көннөрөн баран эмиз Театральнай Цензурнай Комитеткка ыппытым. Сол да үрдүнэн комитет сөбүлээн-көгүллээн биэрбэтэбэ «Манчаары» ооньнууру.

Арай 1913 сыллаахха мин бэйэм Петербурга бараммын сирэй көрдөһөн, нэнииччэ көгүллэппитим, онно даҕаны бэрт эрэйинэн-кыһалдьанан, Цензурнай Комитеткка В. В. Беренштам диэн билсэрдээх буолан. Онуоха ханныгын да иһин, көннөрөргө, ону таһынан ооньнуур дьоннортон исправнигы уонна казактары устарга модьуйдулар. Наадалаах көннөрүүлэри огорон бараммын, мин хайдах да пьесага ооньнуур дьоннортон исправнигы уонна казактары устар кыабым суоҕа. Кэмниэ-кэнэбэс сөбүлэнэргэ күнээлибитим, онно исправник саха аҕатын ууһун баһылыгынан, онтон казактар көннөрү дьоннор диэн буолбуттара. Дьэ ити барытын кэнниттэн пьесаны туруоруу көгүллэммитэ, ол гынан баран, Театральнай Цензурнай Комитет бэйэтин көгүллээ-һинигэр: «Театрдарга туруоруу көгүллэнэр, ол эрээри народнай театрдарга туруоруу бобуллалар»,— диэн суруйбута.

Ити курдук «Манчаары» ооньнууру көгүллээбит кэннэ мин Богораз-Тан диэнигэ биэрэн аахтарбытым. Кини ааҕан баран миэхэ эппитэ: «Дьин кырдьыгын, ким да диэки буолбакка этэбин, аан бастаан суруллубут ооньнууга бэрт сыһыаннаахтык суруйбуккун, бу идэбин хаалларбакка суруйуоххун сөп»,— диэн. Ити кэннэ «Русские ведомости» диэн хаһыакка, Москва куоракка бэчээтээнэргэ суруйбута бу ооньнуу туһунан бу курдук диэн: «Бу мин иннибэр сытар «Манчаары» диэн аан бастаан сахалыы суруллубут ооньнуу. Ону суруйбут кини туох да санаата суох нуучча тойотторо, итигэннэ саха баайдара дьоннорун баттылларын, атаҕастабылларын таһааран харахха аньар, саралыыр. Пьесаны Театральнай Цензурнай Комитет сахалыы ааҕартан мастыы аккаастаммыт. Нууччалыы тылбааһын биэрбиттэрин кэннэ кини күдүөх улаарытыларын киллэрбиттэрэ. Ол курдук, холобура, нуучча исправнига саха аҕатын ууһун баһылыгар кубуллубута, ону кытары сөбүлэһинэххэ сагаммат этэ, оттон казактар көннөрү дьоннор дэммиттэрэ. Ити кэнники улаарытыгыга хайдах эрэ космополитичнай быһыы көстөр. Хайдабын да иһин нууччалыы тылбааһа эрэ туруорулларга көгүллэммитэ, оттон сахалыыта ырай аанын иннигэр буруйун биллэммэтэх айыылаах кини курдук тумнууга хаалбыта.

Ол кэнниттэн мин пьесабын хас да сиргэ аахпытым. Биридэ мин бу суруйбут ооньнуубун Сокольников луохтуурдуун В. А. Алексеев (псевдонима Брут) генералга ыгырыллан тийэммин, кини аристократическай эргимтэлэртэн билсиилээхтэрин мускут салонугар аахпытым. Мин истээччилэрбин иккис ооньнуу сцената кэрэхсэппитэ, онно Манчаары Мотуруонаны кытары таптаһар. Кинилэр онно бэйэ-бэйэлэрин кытары куустуһар уонна сыллаһар сценалара мустан олорооччулары кини тылынан эппэт гына сөхтөрбүтэ, ол кэннэ кинилэр бары бэрт чобуотук бэйэ-бэйэлэрин кытары сыллаһан бардыттара.

Биридэ «Манчаарыны» «Бродячая собака» диэн ааттаах кулуупка аахпытым, онно нуучча суруйааччылар, поэттара уонна ученайдар бары кэлбиттэр этэ. Мин онно адвокат А. С. Заруднай уонна А. А. Фаресова диэн врач дьахтары кытары барсыбытым. Сарсыарда 3 часка тарҕаһан, гостиницаҕа нүөмэригэр утуяа сыттаһына, Крафт губернатор миингин ыгытаран ылбыта, кини подлиеймейстер Подховская-дьын эмиз онно бааллара. Мин киниэхэ кирибиппэр, кини көстө-биллэ кыйахаммыт куолаһынан миингиттэн ыйыппыта:

«Эн ханна дьөлө түһэн хаалабын уонна бэҕэһээ тоҕо «Бродячая собака» кулуупка сырыттын?».

Онуоха мин киниэхэ онно кимнээҕи кытары сылдыбыппын, тугу гыммыппытын быһааран биэрбитим, кини хайдах эрэ уоскуйбут курдук буолбута уонна миэхэ: «Сэрэхтээх буолуохха наада! Эн ханна сылдыаргын уонна кимниин билсэргин мин барытын билэбин, ол курдук эн мин тус бэйэм эппиэллэр бааргын»,— диэн эппитэ. Кини итинник түргэнник уонна сийилии билэ-истэ олороро оччолорго миингин олус сөхтөрбүтэ.

Соторутаабыта, 1923 сыллаахха, Москваба Бүтүн Союзтаабы тыа хаһайысты-
банын быыстапка сағана Улахан театрга Илинги норуоттар көрсүһүүлэрэ тэрли-
бита, онно кинилэр национальнай ырыаларын уонна ооньууларын көрдөрбүттэрэ, ол
көрдөрүү кэнниттэн мин уруккаттан билсэр киһибин, Москватаабы Малай театр ди-
ректорун А. И. Южины кытары Илинги омуктар национальнай айымньыларын, ону
сиргэ бэйэм суруйбут «Манчаары» пьесам туһунан сэлэргэспитим. Кини пьесаны сэргин
кэбиэте уонна нуучча сценатыгар кинини туруоруохха сатаныһык дуу, суох дуу
диэн болпурдуу быһаарар сыалтан миигиттэн биир экземпляры ылбыта. Ол эрээри
эти кэнниттэн мин кинини кытары көрсөн, кини санаатын билэр кыаллыбатаба, ол
курдук кини ыалдыбыта уонна өлөн хаалбыта.

1915 сыллаахха Яңтускайга «Манчаары» ооньуу нууччалыы тылбаастаммыта
«Лена өрүс долгуна» диэн сурунаалга бэчээттэммитэ.

Сити курдук күн аннын көрбүтэ «Манчаары» диэн ааттаах сахаба урукку өртү-
сүр көстүбэтэх-биллибэтэх ооньуу тахсан диэлиһэн, үгүс тылы үөскэтэн, элбэх тылы
илэтэн Саха сирин бүттүүнүгэр тарҕаммыта. Ол кини суруллан тахсан, саха дьонун
ыһыгар туох эрэ сағаны, туох эмэ туһаны, туох эмэ саныыр санааба, билбэт билингэ
туох эмэ диэлиппитэ буолуо дуо? Ону мин бэйэм суруйбут киһи буоламмын, кимтэн
да өрдүк, холпот-быһаарбат буолан буоллаба. Киһи төрөппүт оҕото өрдүк сыппах,
өрдүк ириниэх буоллабын аайы, өрдүк буоларын курдук, өрдүк сүрүбэ-быара элэ-
һэрэ, санаата-өйө киниттэн арахсыбатын курдук мин суруйуум туһалаах буолуон
барарабын. Ол курдук туох эмэ туһаны, эбинни аҕалбатабын аҕалаарай диір буолла-
рдык. Ол эрээри кини суруллубуттан 21 сыл ааспытын эргитэн көрдөххө, ол тухары
бырабыллыбакка эргэримнэ ооньуонон испитин көрдөххө, ити кэмгэ Саха сиригэр
барытыгар дэлэччи тарҕаммытыттан биллэххэ, санаам эрэх-турах буолан, бэрт көн-
нүгү эрэйдэммэтэх, бэрт туһата суохха эрэйдэммэтэх, туһата суоҕу оҕорботоох буол-
лабым дуу дии саныбын.

Оттон мин кэннибиттэн мин курдук элбэх киһи сахалыы суруйар буолтун көрөн,
эстөн Софронов, Неустроев курдук, атыттар да саха дьонно барыта астынан, бэркэ
көстүлүлөрүн, ытыктыылларын көрөммүн, мин бастаан санаа булан тэрийбит тэрээ-
һим, олохтообут олоҕум си-дүгүгэр хаалбатах буоллаба дуу дии саныбын.

Онон билигин саха суруга үөскээн диэлиһэн олоҕурбутун кэннэ, күнтэн күн аайы,
дьылтан дьыл аайы сахалыы билэр, сахалыы суругу ааҕар киһи элбэтэбин аайы,
сахалыы суругу эдэр ыччат бодоруһан бигэргэтэбин аайы, мин саныбын билигин
бу «Манчаары» диэн ооньуубун хат бэчээттээн дьонно тарҕатыахха сөптөөх буолуо
диэ дии саныбын. Сахалыы суругу эрэ билэр дьон барылара бэйэлэрэ ааҕаннар,
сирэй бэйэлэрэ сыаналаан таһаардынар: туох туһалаабын, туох итэҕэстээбин-
быһаастаарын.

Мин ыраах тыа быһыгар сылдьан көрөр этим сорох сиргэ хайдах эдэр ыччат
өрдүгөр «Манчаарыны» ооньууларын. Биір ханнык эрэ илдьи тытыллыбыт кини-
лэри илдьэ сылдьан, онтон ооньуур дьоннорун тылын сурунан ылаары эрэй бөбөнү
көрөллөрүн. Оннук эрэйтэн быһыһыа этилэр саҕа бэчээттэнэн кини элбэх таҕыс-
тыгына.

Сэтинньи ый 10 күнэ, 1927 с. Саха сирин кини
хаайыта. ССРС НА архива, 47 ф., 2 оп., 147 дь.
55—64 лл.

РЕДАКЦИЈАТТАН: Үгүс тыллар, сорох листэр көстүбэт буоланнар, «Почему
и как написана пьеса «Манчары» диэн нууччалыы суруйбуттан тылбаастаан, ситэ-
рэн биэрдибит.

В. В. Никифоров суруйталаабыт ахтыылара

Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКАЙ ТУҢУНАН

*(ССРС НА Бүлүүтээби экспедициятын Врачебнай-санитарнай этэрээтин
эдүчкэй үлэһитэ Вас. Вас. суоллаабы днвнигиттэн.)*

Н. Г. Чернышевская Бүлүү куоратыттан барыадыттан ыла 44 сыл ааста, ол
эрээри кинини билэр уонна оннообор кыратык да буоллар, кинилин билсиспит хас
да киһи билигин да баар, холобура, ол сағана урукку улуус кулубата, саха Бэчигэт
уола Семён уонна Ануцин генералы сирэйгэ биэрэн, 1883 сыллаахха ытыллыбыт
Н. Г. Неустроев быраата, уруккута норуот учуутала Митрофан Гаврилович Неустроев
биллэр.

Кинилэр миэхэ Николай Гаврилович туһунан ахтан кэпсэтилэр, ону таһынан